

**"IHMETELLÄ TÄYTYY SITÄ MIELEN JALOUTTA, MILLÄ
KAIKKI KESTETTIIN": SUURTEN NÄLKÄVUOSIEN
MUISTELUA 1910-LUVUN POHJANMAALLA JA VIIPU-
RIN ALUEELLA**

Kaisla Tarvainen
Kandidaatintutkielma
Historia
Historian ja etnologian laitos
Jyväskylän yliopisto
12.5.2021

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	1
1.1	Lähdekritiikki, metodi ja etiikka	3
1.2	Tutkimuskysymykset ja aiheen rajaus	5
1.3	Aikaisempi tutkimus ja tutkimuskirjallisuus	6
2	TIE NÄLÄNHÄTÄÄN	8
2.1	Kansainvälinen Viipurin lääni	8
2.2	Ruotsin vaikutusvallasta irti revitty Pohjanmaa	10
2.3	Kriisin rakentuminen	10
3	1860-LUKU MUISTITIEDOSSA	13
4	NÄLKÄVUOSIEN TUOMAT MUUTOKSET ARJESSA	16
4.1	Kerjäläisyys ja kulkutaudit	16
4.2	Näkemyksiä jakava rikollisuus	18
4.3	Kuolema	20
5	REAKTIOT KRIISIIN	23
6	SYYT NÄLÄNHÄDÄN TAKANA	27
	LÄHTEET	29

LIITTEET

1 JOHDANTO

Tutkielmani nimen alkuosa, «*Ihmetellä täytyy sitä mielen jaloutta, millä kaikki kestittiin*»¹, on ote tutkielmaan käytetyistä alkuperäislähteistä. Sen on lausunut kontiolahtelainen talollinen, joka on yksi Suomen Historiallisen Seuran (SHS) kyselylomakkeeseen vastanneista. Kyseinen toteamus tiivistää hänen kokemuksensa suurten nälkävuosien koettelemusten suuruudesta hänen elinpiirissään.

Käsittelen tutkimuksessani näitä suuria nälkävuosia, nälänhädäksi eskaloitunutta tilannetta, ja siihen liittyvää muistelua. Tutkielmani alkuperäislähteinä toimivat vuosina 1915–1919 kerätyt kyselomakevastaukset Pohjanmaan alueella ja Viipurin läänissä. Vuosien 1915–1916 materiaalit on kerännyt Etelä-Pohjanmaan suomalainen kotiseutuyhdistys ry (EPOK) kahdessa eri osassa ja ne on kerätty eteläpohjalaisilta paikkakunnilta. Vuosien 1917–1919 materiaalin on koonnut SHS ympäri Suomen². Vastausten seassa on myös muunlaisia dokumentteja nälkävuosiin liittyen, kuten otteita kuntien pöytäkirjoista sekä lainoista tehtyjä sopimuksia, mutta olen pyrkinyt rajaamaan näiden kaltaiset tekstit pois tutkielmastani. Valinnan perustelen sillä, että ne eivät mielestäni sovellu osaksi muistitietoa analysoivaa tutkimusta. Joissain vastauksissa on tosin ollut vaikeaa erottaa onko kyseessä muistitieto vai virallisesta asiakirjasta vastausten kerääjän kokoama tiivistelmä. Sen sijaan materiaalin joukossa olleet päiväkirjatekstit olen sisällyttänyt mukaan niiden muistitietohistoriallisen luonteen vuoksi. Lisäksi tutkielmani teossa apuna on ollut

¹ KA, SHS:n kokoelmat, NVTK, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Laukanen.

² KA, SHS:n kokoelmat, NVTK, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, kyselylomake. Koska vastauksia on eri puolilta maata, on vastauksia sekä suomeksi että ruotsiksi.

SHS :n alkuperäinen kyselylomake, joka koostuu 23 eri kysymyksestä³ ja joka on liitteenä (Liite 1) tutkielman lopussa. Kysymykset koskevat ensisijaisesti nälänhädän kriittisintä ajanjaksoa, joka ajoittui syksystä 1867 – kevääseen 1868⁴.

Tutkielman aiheena olevia nälkävuosia on tutkittu varsin vähän verrattuna esimerkiksi Irlannissa samoihin aikoihin riehuneeseen nälänhätään. Suuret nälkävuodet ovat vähäisestä tutkimuksen määrästä huolimatta olleet todennäköisesti varsin shokeeraava tapahtuma aikalaisille massiivisuutensa vuoksi. Suomen väestöstä on arveltu kuolleen sen aikana kymmenesosa⁵, mutta nälkävuosia koskevaa tutkimuskirjallisuutta etsiessä esiin nousevat lähinnä samat nimet. Nälän ja siitä aiheutuneen massakuolleisuuden vaikutukset ihmisten mieliin sekä yhteiskuntiin voivat olla valtavat, ja muistitietoa tutkimalla voidaan tämän kaltaisia seurauksia selvittää.

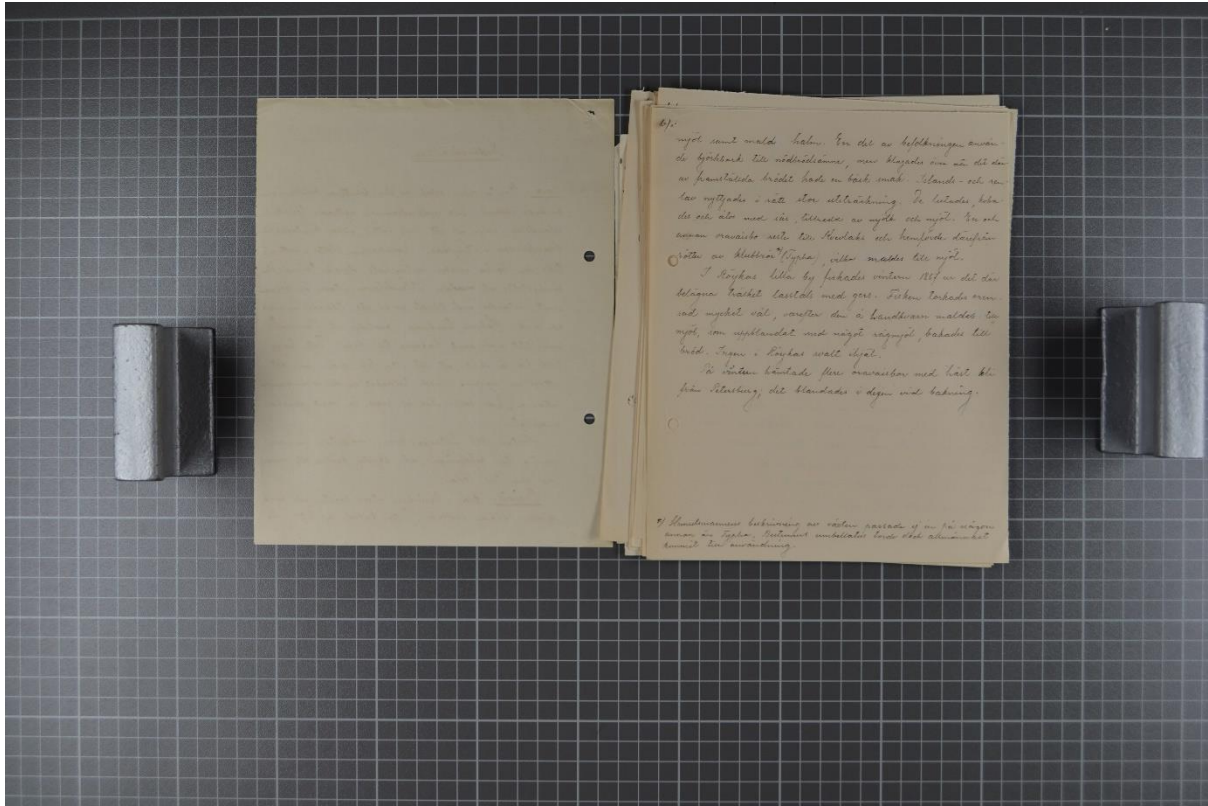
Tutkielman ymmärtämiseksi on tarpeen määritellä muutama keskeinen käsite. Yleisesti nälänhätätutkimuksessa nälkävuosi ja katovuosi ovat synonyymejä toisilleen, mutta tässä tutkielmassa niillä on ero. Käsitteellä nälkävuosi tarkoitetaan päälle vuoden mittaista ajanjaksoa kevät 1867 – syksy 1868. Katovuodella taas tarkoitetaan mitä tahansa vuotta, jona sadot ovat syystä tai toisesta olleet keskimääräistä huonommat. Kriisillä taas tarkoitetaan tilannetta, jossa yhteiskunnan tai yhteisön elinolot poikkeavat normaalista niin paljon, että asiaan on pitänyt reagoida muuttamalla arkielämän käytäntöjä.

³ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, kyselylomake. EPOK:n keräyksen pohjana näyttää vastausten perusteella olleen lähes sama lomake : siinä missä SHS:n vastaukset numero 14 käsittelevät lasten opetusta järjestetyissä hoitoloissa, EPOK:n keräämissä vastauksissa numero 14 käsittelee yleisemmin hoitoloiden oloja. Kysymys hoitoloiden opetuksesta tulee EPOK:n materiaaleissa yhtä numeroa myöhemmin, samoin kuin kaikki loputkin kysymykset. Vastattavia kohtia kummassakin keräyksessä on kuitenkin ollut 23 ja EPOK:n materiaaleista puuttuu oletettavasti tämän vuoksi viimeisin SHS:n kysymyksistä, joka käsittelee paikkakunnalla muisteltavia katovuosien ihmiskohtaloita.

⁴ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, kyselylomake.

⁵ Häkkinen 1991, p. 149.

1.1 Lähdekritiikki, metodi ja etiikka

Kuva 1. Esimerkki alkuperäislähteistä. SHS:n materiaaleihin lukeutunut muistitietovastaus.⁶
Kuva: Miikka Voutilainen.

Alkuperäislähteeni ovat luonteeltaan kirjoitetussa muodossa tapahtuvaa muistelua ja useissa tapauksissa ne on kirjannut ylös ulkopuolinen taho, usein opettaja tai kansakoululainen. Tämä toisen tekemän tulkinnan mahdollisuus vaikuttaa vastauksen sisältöön tulee ottaa huomioon lähdekritiikissä. Varsinkin pohjalaisissa vastauksissa esiintyy murre sanoja⁷ ja näihin liittyy omanlaisensa väärin ymmärtämisen riski jopa nettisanakirjojen aikakaudella. Tällainen väärinymmärrysriski saattaa korostua ruotsinkielisen materiaalin kohdalla⁸.

⁶ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Tenggren nro 2.

⁷ Murreilmaisuja esiintyy varsinkin hätäravintoa ja hoitoloita koskevassa sanastossa. Esimerkkejä ovat muun muassa konto, joka nettihakujen perusteella kääntyisi isohirvenjäkäläksi, sekä kopukka, joka on alkuperäislähteissä selitetty eräänlaiseksi hoitolaksi.

⁸ Jotkut ruotsinkieliset sanat ovat jääneet kokonaan vaille käännettä, mutta käsiteltyjen teemojen kannalta olennaisimmat kohdat on pyritty kääntämään mahdollisimman tarkkaan.

Kyselyn toteuttamisvaiheessa on suurista nälkävuosista kulunut jo viitisenkymmentä vuotta. Tänä aikana Suomi oli alkanut teollistua ja varsinkin maatalouteen oli pyritty panostamaan. Suomen asema osana Venäjän valtakuntaa oli kokenut muutoksen venäläistämiskauden aikana, eikä esimerkiksi vuonna 1905 valittu ensimmäinen eduskunta päässyt juuri harjoittamaan tehtäviään. Vuosina 1917–1918 kerätyt vastaukset ovat muistelua suoraan suurten yhteiskunnallisten myllerrysten keskeltä. Helmikuussa 1917 Venäjän tsaari, joka toimi myös Suomen hallitsijana, pantiin viralta. Joulukuussa Suomi sai luvan itsenäisyyteen emämaasta. Itsenäisyyden juhliminen vaihtui kuitenkin jo muutaman kuukauden kuluttua veriseen sisällissotaan, jossa työväenasiaa ajaneet punaiset ja porvarillista Suomea edustaneet valkoiset kääntyivät vastakkain. Sisällissotadiskurssi onkin nähtävissä muutamissa vastauksissa hyvinkin selvästi. Muistelu ei tapahdu koskaan ajasta erillisenä ilmiönä, vaan muistikuvat muuttuvat ihmisen elämäkokemuksen myötä. Muistikuvien fokus kertoo ihmisen tärkeinä pitämistä asioista, hänen arvoistaan ja tunteistaan. Vähemmän tärkeinä koettut asiat unohtuvat herkemmin. Pitkä aikaväli tapahtumien ja muistelun välillä voidaan siis nähdä tutkielmaa palvelevana ominaisuutena.

Käyttämäni metodi on tekstin tarkkaan läpikäymiseen perustuva lähiluku. Metodologiaan perehtymiseksi olen lukenut Outi Fingerroosin, Riina Haanpään, Anne Heimon ja Ulla-Maija Peltosen toimittaman kirjan *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä* (2006) siltä osin kuin se on tutkielmani tekemistä palvellut. Alkuperäisaineiston analyysin mahdollistamiseksi ja aineistoa hallitakseni olen koonnut siitä tietokannan Microsoft Exceliin. Exceliin on valittu esitettyjen kysymysten kannalta olennaisimmat asiat ja nämä kohdat vastauksista taas ovat varsinaisen analyysin kohteet. Tekstien täydellinen analysoiminen olisi näin suuren aineiston kohdalla mahdoton tämän kokoiseen tutkielmaan. Osa kyselyvastauksista sisältää sekä vastaajan nimen että tämän sosiaalisen aseman. Koska käsittelen mahdollisesti traumaattisena koettua tapahtumaketjua ja yhteisön häpeällisinä näkemiä toimintatapoja on syytä pohtia vastaajien nimien mainitsemisen eettisyyttä. Koen etteivät ne tuo yksinään mitään lisäarvoa tutkielmalleni, joten olen päättänyt jättää ne pois ja viitata alkuperäislähteisiin vastausten kokoajan sukunimellä. Osa heistä on kerännyt vastauksia

useammilta ihmisiltä ja eri paikkakunnilta, ja tällöin erittelen heidän vastauksensa vielä numeroin (1-5).

1.2 Tutkimuskysymykset ja aiheen raja

Keskeinen tutkimuskysymykseni on miten nälänhädän muistelu poikkeaa kahdella valitsemallani alueella suhteessa toisiinsa. En etsi eroja väkisin, vaan muistikuvien ollessa kyseessä ei kahta täysin identtistä ole olemassakaan. Olen pyrkinyt vastaamaan siihen kenen tai minkä syyksi kriisiytynyt tilanne koettiin, miten nälkä näkyi, ketkä nälkään kuolivat sekä millainen taloudellinen tilanne ennen nälänhätää alueella valitsi. Perinteisessä historiallisessa nälänhätätutkimuksessa säästä riippuvainen ruoantuotanto ja sen epäonnistuminen on nähty kriisin kontekstista riippumatta puutteen suurimmaksi aiheuttajaksi⁹, mutta uudempi tutkimus on tuonut ilmi myös yhteiskunnan rakenteiden merkityksen nälän eskaloitumiselle kriisiksi¹⁰. Erityisen kiinnostavaksi koen tutkimusta tehdessä sen, millaisia selityksiä aikalaiset tapahtumille antoivat.

Käsittelyä helpottaakseni ja tutkielman aihetta rajatakseni valitsin materiaaleista käsiteltäväksi SHS:n materiaaleja Vaasan ja Viipurin lääneistä, EPOK:n materiaalit käsittelen kokonaisuudessaan. Saadakseni vertailuun kaksi kulttuurisesti yhtenäistä aluetta, olen rajannut Vaasan läänin aineiston koskemaan nykyisen Etelä-Pohjanmaan, Keski-Pohjanmaan ja Pohjanmaan alueet. Pohjois-Pohjanmaa on tuolloin kuulunut Oulun lääniin, eikä se näin ollen sisälly käsittelemiini materiaaleihin. Viipurin läänin kohdalla saman kaltaista rajausta ei ole tarvinnut tehdä läänin ollessa kulttuurisesti suhteellisen yhtenäinen alue. Koska Viipurilla voidaan tarkoittaa sekä lääniä, kaupunkia että pitäjää, pitää tehdä selväksi mitä käsitteitä kustakin paikasta käytetään. Kun

⁹ Voutilainen 2017, p. 126.

¹⁰ Ó Gráda 1992, p. 39. Ó Gráda viittaa itse Amartya Senin kuuluisaan tutkimukseen, jonka lopputulema oli, että Bengalín nälänhädän aikana 3 miljoonaa ihmistä kuoli nälän aiheuttamiin komplikaatioihin, vaikka ruokaa oli tarpeeksi saatavilla. Yhtenä selittäväenä tekijänä nähtiin ruoan nousseet hinnat. Samanlaista kehitystä havaittiin Irlannissa nälänhädän vuosina.

tutkielmassa puhutaan pelkästään Viipurista tai viipurilaisesta, puhutaan koko läänistä. Viipurin kaupunki ja pitäjät saavat aina määrittävän käsitteen perään.

1.3 Aikaisempi tutkimus ja tutkimuskirjallisuus

Nälänhätätutkimusta ei Suomessa ole tehty liiaksi. Mainittavia nimiä ovat Antti Häkkinen, jonka teoksia olen käyttänyt tutkimuskirjallisuutena. Tunnetuin ja kattavin näistä lienee hänen toimittamansa *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (1991). Häkkinen kumppaneineen on tässä teoksessa käyttänyt osittain samoja alkuperäislähteitä kuin tämäkin tutkielma, mutta niiden vertailua alueittain ei ole toteutettu ja ne eivät ole olleet teoksen pääasiallinen lähde. Jyväskylän yliopistolla nälänhätäteemaan on paneutunut Miikka Voutilainen, jonka kuvaamina olen saanut tutkielmani alkuperäislähteet käyttööni. Hänen väitöskirjansa *Poverty, inequality and the Finnish 1860's Famine* (2016) muistuttaa tutkimuskysymyksiltään paljon tätä, mutta käytetyt lähteet ovat varsin erilaiset. Siinä missä tämä tutkimus keskittyy muistitietoon, on Voutilainen analysoinut kirkollisia väestörekisteriaineistoja, henkikirjoja ja suostuntaverorekisterejä¹¹. Hän ei ole myöskään sisällyttänyt tutkimukseensa Viipurin lääniä¹². Voutilaisen toinen teos, *Nälän vuodet: nälänhätien historia* (2017), on auttanut ymmärtämään nälän ja nälkäkatastrofien toimintamekanismeja. Kirja on populääriteos, mutta viitoitettu, minkä vuoksi käytän sitä osana tutkimuskirjallisuutta. Oiva Turpeisen teos *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868* (1986) käsittelee ennen kaikkea tautien ja nälän välistä suhdetta. Hänen teokseensa kokoamat taulukot¹³ ovat toimineet apuna alueellisten kuolleisuuserojen hahmottamisessa.

Siirryttäessä Suomen rajojen ulkopuolelle nousee nälänhätätutkimuksessa esiin irlantilaisen Gormac Ó Grádan nimi. Hän on tutkinut pääasiassa oman kotimaansa katovuosia, mutta tämän lisäksi hän on kirjoittanut nälänhätäärtikkeleita myös

¹¹ Voutilainen 2016, p. 36–40.

¹² Voutilainen 2016, p. 35.

¹³ Turpeinen 1986, p. 251–293.

yleisemmällä tasolla. Yksi näistä, *“For Irishmen to Forget?” Recent Research on The Great Irish Famine* (1992), on julkaistu osana Antti Häkkisen toimittamaa kokoelmateosta¹⁴, ja tämän tutkielman teossa se on näyttänyt suuntaa maantieteellisesti muille alueille suuntautuvan nälänhätätutkimuksen laadusta.

1800-luvun Suomea yhteiskuntana käsittelee Piia Einosen ja Miikka Voutilaisen toimittama teos *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*. Teoksen artikkelit käsittelevät erityisesti pitkän aikavälin muutoksia, joita emämaan vaihdoksesta sodan myötä seurasi. Nälänhätääkään ei voi tutkia tuntematta kontekstia, jossa tapahtumat ovat saaneet alkunsa. Alueellista näkökulmaa on haettu maakuntahistoriikkeista, Viipurin alueen tapauksessa Yrjö Kaukiaisien, Risto Marjomaan ja Jouko Nurmiaisen toimittamien Viipurin läänin historian osien IV ja V kautta. Pohjanmaan historiaa ovat valottaneet Pentti Virrankosken *Pohjanlahden ja Suomenselän kansaa. Kahdeksan vuosisataa Keski-Pohjanmaan historiaa* (1997) ja Maija-Liisa Heikinmäen, Reino Kallion, Eero Kojosen ja Raimo Rannan toimittama *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* (1988).

¹⁴ Häkkisen toimittaman kokoelmateoksen nimi on *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, in Past and Present*.

2 TIE NÄLÄNHÄTÄÄN

Suomi oli pitkään osa Ruotsin valtakuntaa, mutta yhteinen taival katkesi 1700- ja 1800-lukujen kuluessa. Ensin Viipurin lääni liitettiin osaksi Venäjää Uudenkaupungin rauhassa vuonna 1721 yhdessä Inkerinmaan kanssa¹⁵. Vajaa sata vuotta myöhemmin Suomen sotana tunnettu ajanjakso päättyi Haminan rauhaan. Loputkin Suomena tunnetusta alueesta liitettiin virallisesti osaksi Venäjän ruhtinaskuntaa vuonna 1809¹⁶. Venäläisen hallinnon etu oli rauhoittaa siihen liitetty uusi maa-alue mahdollisimman pian. Yhtenä rauhan ja luottamuksen osoittamisen keinona käytettiin Ruotsin valtakauden aikaisten lakien ja asetusten säilyttämistä¹⁷. Suomesta tuli muutamien muiden Venäjän alaisuuteen kuuluneiden valloitusalueiden tapaan suuriruhtinaskunta, joka sai oman keisarille ja kenraalikuvernöörille alisteisen hallintonsa.

2.1 Kansainvälinen Viipurin lääni

Kuten yllä todettiin, Viipurin alue liitettiin osaksi Venäjän valtakuntaa monta kymmentä vuotta ennen muuta Suomea. Tämä vaikutti väistämättä alueen talouteen sekä kulttuuriin, vaikka alueen asukkaille vahvistettiinkin lähes saman tien oikeus

¹⁵ Einonen & Voutilainen 2020, p. 12.

¹⁶ Einonen & Voutilainen 2020, p. 15.

¹⁷ Hemminki; Luttinen & Uotila 2020, p. 68.

harjoittaa luterilaista uskoa¹⁸. Läänin aiemmin vilkas elinkeinoelämä oli lähes tuhoutunut Suuren Pohjansodan myötä¹⁹ eikä uudistuksia päästy juuri tekemään alueen epämääräisen aseman myötä ennen 1740-luvun alkua²⁰. Viipurin ja erityisesti Viipurin kaupungin aseman selkiytyttyä osana uutta emämaata alkoi sen talouselämä jälleen kukoistaa; Viipurin kaupunki sai avokätistä tukea Venäjältä sekä vapaan suolan- tuontioikeuden, joka muualla Venäjällä oli valtion yksinoikeus²¹.

1800-luvulle tultaessa Viipuri oli kokenut suuren muutoksen Ruotsin aikaan verrattuna ja siksi muun Suomen liittäminen osaksi Venäjää ravisteli jälleen alueen elämää. Liittämisen jälkeen Venäjän hallinto tuli siihen tulokseen, että Viipurin alue tulisi liittää takaisin muun Suomen yhteyteen, mikä tässä tapauksessa tarkoitti lähinnä Ruotsin aikaisten tapojen ja lakien osittaista palauttamista. Viipuri oli kansainvälistynyt Venäjän vuosikymmenten aikana, ja esimerkiksi saksalaiset olivat venäläisten ohella aktiivisia elinkeinoelämän kehittäjiä alueella.²² Ruotsalaisuudesta alueella olivat lähinnä säilyneet Viipurin kaupungin privilegit²³.

Viipurin lääni säilyi takaisin Suomeen liittämisestä huolimatta taloudellisesti tärkeänä alueena vielä 1800-luvulla. Peltoalat kasvoivat henkeä kohti²⁴, venäläiseen suuntaan uudistettua koulutusta ei suostuttu muuttamaan enää ruotsalaiseen suuntaan ja Pietarin läheisyydestä hyötyneet kauppahuoneet olivat pääsääntöisesti Suomen kärkeä. Viipurin satamasta oli tullut yksi Venäjän valtakunnan tärkeimmistä vientisatamista.²⁵ Torppareita ja tilatonta väestöä läänissä asui muuta Suomea vähemmän²⁶. Alueelle muuttaneesta venäläisväestöstä ja muutamista herätysliikkeistä huolimatta lääni oli säilynyt edelleen pääsääntöisesti luterilaisena²⁷.

¹⁸ Knapas & Paaskoski 2013, p. 63.

¹⁹ Karonen 2013, p. 71.

²⁰ Paaskoski 2013, p. 126.

²¹ Karonen 2013, p. 82.

²² Kaukiainen 2014, p. 13.

²³ Knapas 2013, p. 370.

²⁴ Kaukiainen 2013, p. 224.

²⁵ Wolff 2014, p. 251 – 256.

²⁶ Kaukiainen 2014, p. 29.

²⁷ Matikainen 2014, p. 120.

2.2 Ruotsin vaikutusvallasta irti revitty Pohjanmaa

Vuosi 1809 oli shokki Pohjanmaan kulttuurille sekä talouselämälle. Erityisesti pohjanmaalainen eliitti koki vaikeaksi uuteen emämaahan sopeutumisen, ja väestön keskuudessa esiintyi paljon erimielisyyksiä aihetta koskien²⁸. Lyhyeksi jääneen sopeutusvaiheen jälkeen Ruotsin ja Pohjanmaan välinen kauppa vaikeutui selvästi, mikä heijastui pohjalaisten talouteen²⁹. Pitkän välimatkan vuoksi alue ei juuri hyötynyt Venäjän kaupasta, vaan alue alkoi köyhtyä Helsinkiin suuntautumisesta huolimatta³⁰.

Talouden kokemista iskuista huolimatta väkiluku kasvoi ainakin Keski-Pohjanmaan alueella varsin voimakkaasti, 83 prosenttia 1800-luvun alkupuoliskolla. Eniten kasvoi tilattoman väestön määrä.³¹ Maanviljelyyn käytettyä peltopinta-alaa on vaikea arvioida, koska Pohjanmaalla harjoitettiin varsinaisen peltoviljelyn lisäksi myös kylviljelyä, 1800-luvulla vielä lisääntyvässä määrin, eikä kytöä laskettu yleensä mukaan peltopinta-alaan. Kylvötyksellä on pitkällä tähtäimellä taipumusta pilata maaperää ja huonontaa näin ollen saatavien satojen laatua sekä määrää.³² Alueen köyhyys lisääntyi talonpoikien velkaantuessa kaupunkien porvareille³³.

2.3 Kriisin rakentuminen

Suomi oli 1800-luvulla vielä yksi Euroopan köyhimpiä alueita eikä juurikaan teollistunut, vaan yhdeksän kymmenestä asukkaasta sai elantonsa joko alkeellisesta maatai metsätaloudesta³⁴. Suomen lakiin elinkeinonvapaus tuli kymmenisen vuotta ennen nälkävuosia³⁵, mutta teollistumista hidastivat edelleen vuosisadan alussa koettu sota sekä emämaan vaihtuminen³⁶. Tämä johti siihen, että väkiluvun kasvaessa

²⁸ Virrankoski 1997, p. 148.

²⁹ Virrankoski 1997, p. 149.

³⁰ Ranta 1988, p. 433.

³¹ Virrankoski 1997, p. 150.

³² Ranta 1988, p. 438-443.

³³ Ranta 1988, p. 513.

³⁴ Pitkänen 1991, p. 44.

³⁵ Ikonen 1991, p. 277.

³⁶ Turunen 2020, p. 215.

maaseudulla tilattomaksi jääneellä väestöllä ei ollut sijaa kaupungeissakaan, vaan he olivat riippuvaisia tilallisten heille tarjoamasta, usein kausiluontoisesta³⁷, työstä.

Suomea olivat vaivanneet eri suuruiset kadot jo 1850-luvulta lähtien, ja suuriruhtinaskunnan hallinto joutui tukemaan ihmisiä lainojen muodossa. Apua hankittiin niin ulkomaisilta pankeilta kuin Venäjän keisariltakin³⁸. 1860-luvulla katojen vain toistuessa alkoivat sekä Suomi että sen kansalaiset olla hyvin velkaantuneita³⁹. Tästä huolimatta ja ehkä jopa tämän vuoksi Suomessa päätettiin toteuttaa kauan suunniteltu rahareformi vuonna 1865⁴⁰. Uudistuksen myötä yksityisten velkatilanne vaikeutui entisestään⁴¹. Yrityksillä oli vaikeaa ja useampi iso yritysmaailman nimi teki konkurssin⁴².

Suomen väestöstä suuri osa eli jatkuvasti aliravitsemuksen rajalla eli nälkä ei ollut mikään tuntematon ilmiö kansalle⁴³. Tästä huolimatta suuret nälkävuodet poikkesivat rajusti totutusta. Kuolleisuus nousi joillain paikkakunnilla jopa noin kuusinkertaiseksi normaaliin verrattuna⁴⁴. Samaan aikaan nälän kanssa mainitaan riehuneen useita kulkutauteja, kuten lavantautia ja rokkoa⁴⁵. Nälkävuosien erikoisuus oli työikäisen väestön suuri kuolleisuus, normaaleissa oloissa kun suurin osa kuolleista oli joko lapsia tai työiän jo ohittaneita vanhuksia⁴⁶.

Elinkeinonvapaudesta ei juuri ollut iloa nälkävuosien aikaan, sillä työttömyysongelmaa ei kyetty ratkaisemaan siirtämällä väestöä töihin tehtaisiin. Konkurssiaallon ja epävakaa taloustilanteen myötä uusienkin yritysten perustaminen loppui käytännössä lähes kokonaan. Vuonna 1866, nälkävuosien aattona, uusia yrityksiä perustettiin koko Suomen suuriruhtinaskunnan alueella vain kaksi kappaletta.⁴⁷ Senaattori Snellman yritti vedota talollisiin, jotta he eivät irtisanoisi työväkeään. Talolliset kun

³⁷ Voutilainen 2016, p. 80.

³⁸ Pitkänen 1991, p. 61.

³⁹ Turpeinen 1986, p. 144.

⁴⁰ Ikonen 1991, p. 279.

⁴¹ Ikonen 1991, p. 280.

⁴² Pitkänen 1991, p. 53.

⁴³ Pitkänen 1991, p. 63.

⁴⁴ Turpeinen 1986, p. 252. Esimerkiksi Ylä-Vaasan rovastikunnassa kuolleisuus on vuonna 1865 ollut 28,3, kun taas vuonna 1868 kuolleisuus samassa rovastikunnassa on ollut 123,4. Kuolleisuustilastukset laskettu keskiväkiluvun mukaan.

⁴⁵ Turpeinen 1986, p. 216.

⁴⁶ Turpeinen 1986, p. 73.

⁴⁷ Turunen 2020, p. 221.

joutuisivat maksamaan tilattoman väen ylläpidon tavalla tai toisella, joko palkkojen maksamisen tai kerjäläisten elätyksen muodossa.⁴⁸

Huono taloustilanne ei ollut pelkästään Suomen kiusa, vaan 1860-luku oli vaikea myös emämaa Venäjän puolella. Apua oli siis hankala saada muualtakaan valtakunnasta, hankaluuksien levittäytyessä maantieteellisesti hyvinkin laajalle alueelle. Ruotsin puolella tilanne ei ollut sen parempi, vaan maan pohjoisosa oli Suomen tapaan vaikean nälänhädän kourissa.⁴⁹ Hallitus joutui toteamaan avunpyytäjille, että mitään annettavaa ei yksinkertaisesti ole⁵⁰.

⁴⁸ Pitkänen 1991, p. 70.

⁴⁹ Turpeinen 1986, p. 30.

⁵⁰ Pitkänen 1991, p. 66.

3 1860-LUKU MUISTITIEDOSSA

SHS :n kyselylomake alkaa kysymyksellä 1860-luvun yleisistä elinolosuhteista. Lähes kaikissa vastauksissa koko vuosikymmentä kuvataan kylmäksi sekä hyvin lumiseksi, osin sääoloiltaan jopa arvaamattomaksi. Tästä huolimatta viipurilaiset muistavat varsinaisesti huonoja vuosia satojen osalta olleen vain 1867–1868. Kolme viipurilaista vastaajaa kieltää näinäkään vuosina mitään katoa ainakaan omalla paikkakunnallaan olleen⁵¹. Moni mainitsee katojen syyksi ensin pitkään kestäneen lumen ja jään lähdon, joiden vuoksi kylvöihin päästiin vasta juhannuksen aikoihin, minkä lisäksi hallat iskivät loppukesästä tuhoten jo valmiiksi myöhässä olevan viljasadon.

Pohjanmaalaisessa muistitiedossa useammat perättäiset katovuodet näyttävät olevan enemmän sääntö kuin poikkeus. 1860-luvun elinolosuhteita kuvanneista vastauksista seitsemässätoista kahdestakymmenestäkolmesta kerrotaan katoja olleen monta jo ennen vuotta 1867. Lumisen kevään ja hallojen lisäksi syinä mainitaan niin toistuvat raekuurot, tulvat⁵² kuin tuholaishyönteisetkin⁵³. Yksikään pohjanmaalainen vastaus ei kiellä katovuosia olleen paikkakunnalla. Kaikkialla edes 1868 ei ollut

⁵¹ Eräs näin todennut perusteli väitettään merestä saatujen kalojen runsaalla määrällä. Vaikeuksia viljan hankinnassa hän myöntää olleen, mutta näkee tämän johtuneen korkealle asetetuista hinnoista eikä varsinaisesta viljan puutteesta. KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Kokki.

⁵² KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Åkerblom.

⁵³ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Tengren nro 2.

viimeinen katovuosi, vaan Perhossa⁵⁴ ja Lehtimäellä⁵⁵ kerrotaan vuoden 1869 olleen jälleen huono.

Lomakkeessa kysellään vastaajan kotipaikkakunnan taloudellista tilaa ennen katovuosia. Viipurin läänissä moni muistelee kaskenpolton olleen väistymässä pikkuhiljaa peltoviljelyn tieltä, mutta jälkimmäinen oli vielä varsin lapsenkengissä. Varallisuuserot näyttävät olleen viipurilaisten kesken varsin suuret, mikä voi selittää myös eroavia näkemyksiä katovuosien esiintymisestä. Eräs kivennapalainen talollinen toteaa

«- Jyvävarastoja oli muutamissa isoissa taloissa vaikkapa olisi pari, kolmekin katovuotta tullut.-»⁵⁶

Harva viipurilainen vastaaja kuvaileekaan koko kunnan olleen köyhyyden partaalla, vaan enemmän painotetaan kunnan sisäistä taloudellista epätasa-arvoa. Kontiolahdella mainitaan tuloerojen kasvaneen entisestään nälkävuosien aikana köyhimpien kuntalaisten velkaantuessa talollisille⁵⁷. Vastauksissa köyhyys näyttäytyy nimenomaan yksittäisten ihmisten ja perheiden, ei kokonaisten kuntien, ongelmana.

Pohjanmaan tilanne on ollut varsin päinvastainen. Vastauksissa korostuu kokonaisten kuntien köyhyys jo ennen vuotta 1867. Monet perättäiset katovuodet olivat tyhjentäneet kaikki mahdolliset varastot varsinaiseen nälkävuoteen tultaessa, kuten oli käynyt esimerkiksi Laihialla⁵⁸. Monet kunnat ja seurakunnat olivat ottaneet velkaa kruunulta jo 1860-luvun ensimmäisinä vuosina, mutta tarve velan otolle tuntui vain uusiutuvan vuosi toisensa jälkeen satojen tuhoutuessa joko kokonaan tai osittain.

Eroavaisuuksia alueiden välisissä muistikuvissa esiintyy myös elinkeinoelämän muutosten kohdalla. Pohjanmaalla mainitaan tervanpolton jopa syrjäyttäneen

⁵⁴ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Raunio nro 4.

⁵⁵ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Mattila.

⁵⁶ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867-1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Hunne. Samassa vastauksessa mainitaan myös, ettei katovuotta varsinaisesti paikkakunnalla ollut.

⁵⁷ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867-1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Laukanen.

⁵⁸ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Jyrkänne.

maanviljelyksen pääelinkeinona ja -tulonlähteenä⁵⁹. Viipurin läänissä tällaiseen ei ehkä koettu tarvetta nälkävuosien esiintyessä viipurilaisessa muistitiedossa selvästi lyhyempänä ajanjakson kuin pohjalaisessa muistitiedossa. Vaikean ajanjakson yli selvittiin kalastuksen, metsästyksen ja käsitöiden turvin, ne mainittiin Viipurin alueella tavallisiksi tavoiksi tienata elantonsa pääelinkeidon ohessa. Pohjanmaalaisissa vastauksissa nämä mainitaan sivuelinkeinoina huomattavasti harvemmin kuin Viipurin vastaavissa.

Katojen epätasainen jakautuminen eri puolilla maata selittynee osittain eroilla maantieteellisissä seikoissa. Siinä missä Viipurin seutu on maanmuodoiltaan vaihtelevaa on Pohjanmaa pääosin hyvinkin alavaa seutua ja näin ollen arka niin halleille kuin toistuville tulvillekin. Pohjanmaalta onkin useampia mainintoja siitä kuinka jonkun sato säästy hallolta sijaitessaan vähän korkeammalla kuin muiden. Peltojen sijainnin merkitys on varmasti korostunut entisestään tulva-alueilla. Jatkuva epäonni satojen kohdalla synnytti eritoten Pohjanmaalla köyhyyden kierteen, josta ei päästy ulos onnistuneiden satojen antaessa vain odottaa itseään.

⁵⁹ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Mattila.

4 NÄLKÄVUOSIEN TUOMAT MUUTOKSET ARJESSA

Tässä luvussa tutkitaan miten nälkävuodet näyttäytyivät ihmisille heidän arjessaan. Erityisesti kiinnitän huomiota siihen, miten kärsimyksen nähtiin jakautuneen eri ihmisryhmien kesken. Suomen lakiin oli tullut vuonna 1852 köyhäinhoitoasetus, jonka mukaan sairastuneet piti hoitaa sairastumispaikkakunnalla ⁶⁰ , millä todennäköisesti yritettiin estää tiettyjen alueiden vaivaishoidon kuormittuminen ja kulkutautien leviäminen. On varmasti aiheellista pohtia, miten tämä kyseinen asetus on vaikuttanut ihmisten suhtautumiseen ja käytökseen kierteleviä kerjäläisiä kohtaan.

4.1 Kerjäläisyys ja kulkutaudit

Väen jäädessä ilman töitä ja tuloja saattoi ainoa vaihtoehto olla lähteä kerjuulle. Tiloja myös pakkohuutokaupattiin⁶¹ sekä kiinnitettiin velkojen vastineeksi⁶², jolloin kodin jättäminen oli pakon sanelemaa. Suuria määriä kerjäläisiä mainitaan liikkuneen niin Pohjanmaalla kuin Viipurissakin, ja yhteistä kummankin alueen vastauksille on, että kerjäläiset olivat hyvin usein muualta kuin omalta pitäjältä. Viipurilaiset mainitsevat paikkakunnan läpi kulkeneiden olleen usein matkalla kohti Venäjää, Pohjanmaalta taas suunnattiin usein Hämeeseen tai muualle eteläiseen Suomeen. Kulkijoiden

⁶⁰ Pitkänen 1991, p. 73.

⁶¹ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Pärssinen.

⁶² KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Vallinmäki.

ajatuksena lienee ollut päästä mahdollisimman lyhyen kulkumatkan päässä olevaan paikkaan, jossa saattaisi olla paremmat elinolosuhteet kuin mitä omalla kotipaikkakunnalla oli ollut. Tällaisina ovat saattaneet tulla mieleen niin Pietari kuin Helsingin, jotka molemmat olivat alueiden hallinnollisia pääkaupunkeja. Alueellinen kohteiden hajonta selittynee osittain myös toisenlaisilla hallinnollisilla seikoilla: Viipurin läänistä oli helpompaa matkustaa Venäjälle kuin muualta Suomesta ja läänistä emämaahan suuntautunut muuttoliike oli suurta normaaleinakin vuosina. Aiempi tutkimus toteaa rajanylitysten vain kasvaneen nälkävuosien aikana⁶³, mikä osoittaa ihmisten olleen liikkeellä normaalia enemmän ja suunnanneen Venäjälle.

Muistitiedossa mainitaan usein, että kerjäläisiä autettiin mahdollisuuksien mukaan; tarjottiin ruokaa, yösija ja hevoskyyditys seuraavaan taloon. Yhdessä pohjalaisessa alkuperäislähteessä nostetaan tosin esiin itsekkäät tarkoitukset tällaisen toiminnan taustalla: huonokuntoiset kerjäläiset eivät olisi jaksaneet omin avuin siirtyä seuraavaan paikkaan⁶⁴, joten talollinen teki kyyditsemällä palveluksen ensisijaisesti itselleen. On myös pohtimisen arvoista oliko suhtautuminen kerjäläisiin aina yhtä lempeää kuin mitä muistitiedossa tuodaan ilmi.

« -Samt visade sig dock de första invandrar-na och med dem följde sjukdom och död.»⁶⁵

Kerjäläisiä siis seurasivat kulkutaudit ja kulkutauteja kuolema, kuten yllä oleva Viipurin kaupungista peräisin oleva sitaatti kertoo. Kerjäläisten sanotaan olleen usein täynnä syöpäläisiä ja kulkutautiepidemioita riehui useassa pitäjässä aiemminkin tutkimuksen mukaan⁶⁶. Muistitieto mainitsee useita eri tauteja liikkuneen noihin aikoihin; suomenkielinen aineisto mainitsee usein lavantaudin ja lämpimänkuumeen sekä erilaiset rokot⁶⁷. Taudit olivat pahimmillaan tappavia, ja ne levisivät varsinkin

⁶³ Hämynen 2014, p. 150.

⁶⁴ KA, SHS:n kokoelmat, NVTK, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Vallinmäki.

⁶⁵ KA, SHS:n kokoelmat, NVTK, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Hackman. Sitaatin suuripiirteinen suomennos: Ja ensimmäisten kerjäläisten ilmestyessä seurasivat sairaus ja kuolema.

⁶⁶ Turpeinen 1986, p. 42.

⁶⁷ Ruotsinkielisessä aineistossa tuolloin liikkuneita tauteja mainitaan olleen ”nerffeber”, ”typhus” muutamalla eri tavalla kirjoitettuna, ”hungerfeber”, ”strypsjuka”, ”vattsot” ja ”skarlf feb.”.

köyhäinruokaloissa ja hoitoloissa. Ihmisillä olisi näin ollen ollut paljonkin syytä vältellä kerjäläisiä ja heidän auttamistaan. Myös sosiaalinen paine voi estää ihmistä tunnustamasta julkisesti, ettei hän ehkä olekaan toiminut vallitsevien ihanteiden ja moraalikäsitteiden mukaisesti. Toisaalta lähimmäisen auttaminen on kuulunut hyvän kristityn piirteisiin, ja erityisesti voimakkaan hengellisyyden omaavat ihmiset ovat voineet auttaa hätää kärsiviä jopa oman henkensä uhalla. Viipurin kaupungissa todetaankin, että auttaminen koettiin velvollisuudeksi, ja kaupunkiin perustettiin muun muassa diakonissalaitos orpolasten auttamiseksi⁶⁸. Maakuntahistoria tosin toteaa diakonitoiminnan alkaneen kaupungissa vasta 1869⁶⁹, jolloin nälänhätää ei muisteta alueella enää olleen.

4.2 Näkemyksiä jakava rikollisuus

Viipurilainen ja pohjalainen muistitieto eroavat toisistaan lähes täysin kun puheenaiheeksi tulee nälkävuonna vallinnut rikollisuus ja epärehellisyys. Viipurilaisessa aineistossa mainitaan ihmisten olleen yhtä rehellisiä kuin muinakin vuosina, kerjäläisetkin tyytyivät siihen mitä sattui saamaan ovelta ovelle kiertäessään. Pohjalaisessa aineistossa varsinkin kotieläimet ja ruokatarvikkeet joutuivat varkauksien kohteeksi sekä väkivaltarikoksia esiintyi normaalia enemmän, vaikka rikoksista myös rangaistiin.

« Talvella 68 oli Kirkkomäellä seisovan vaivaismakasiinin ovi lukkojen alapuolelta poikki ja sitten varastettu useita kuormia jyviä. Jotkut varkaat saivat 'raippoja' tekosestaan. »⁷⁰

kerrottiin Jalasjärveltä. Muistelijoiden nälkään yhdistämiä rikoksia esiintyi lisäksi Laihialla, Virroilla, Perhossa, Lapualla, Lehtimäellä, Kauhajoella, Vaasassa, Ylimarkussa ja Munsalassa⁷¹. Kerrotaanpa erään lehtimäkeläisen papin jopa

⁶⁸ KA, SHS:n arkisto, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Hackman.

⁶⁹ Matikainen 2014, p. 113.

⁷⁰ KA, EPOK:n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 – 1868), Risku.

⁷¹ KA, EPOK:n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 – 1868), Holm nro 3, Jyrkänne, Järvilehto, Mattila, Nikkinen, Raunio nro 1 & 3 & 4 & 5, Sinnemäki, tuntematon lähettäjä. KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Franzén, Näs.

menettäneen auttamishalunsa turhauduttuaan jatkuvaan petun ja puiden varastamiseen pappilan mailta⁷². Eräs pohjalainen kuitenkin toteaa alueella olleen niin rehellisiä ihmisiä ettei ovia tarvinnut lukita yöksi⁷³. Juuri tässä kohtaa hänen vastaustaan on havaittavissa voimakas vertailu sisällissodan aikaisen Suomen ja menneen välillä. Ennen ihmiset tuntuivat käyttäytyvän hänen mielestään paremmin eivätkä ottaneet oikeutta omiin käsiinsä.

Mainitun kaltainen mennyttä ja nykyhetkeä toisiinsa vertaava muistelu voi tässä tilanteessa selittyä oman poliittisen kannan esille tuomisen kokemuksen tärkeytenä sisällissodan ollessa parhaillaan käynnissä. Jos ihminen kokee voimakkaita tunteita voi se myös osaltaan sävyttää muistikuvia, jotka sivuavat aihetta jollain tapaa. Viipurin vastauksissa sisällissotadiskurssia on nähtävissä enemmän, vaikkei se senkään alueen vastauksissa ole minkäänlainen normi. Kummallakin alueella kyseessä ovat lähinnä yksittäistapaukset.

Syytä alueittain poikkeavalle muistelulle rikoksien määrästä ja laadusta voi etsiä myös aiemmasta tutkimuksesta. Etelä-Pohjanmaa mainitaan väkivaltarikosten kärjessä jo ennen nälkävuosia⁷⁴. Viipurin läänin rikosoikeus mainitaan kuormittuneeksi, mutta tämä ei ole niinkään kertonut välttämättä rikosten suuresta määrästä kuin ihmisten jyrkästä suhtautumisesta rötöstelyyn⁷⁵, mikä taas voisi heijastua myös muistikuviin. Pohjalainen muistitieto sisältääkin muutaman toteamuksen siitä, miten rikoksista harvoin jäätiin kiinni. Viipurissa taipumus ilmoittaa kohdatuista vääryyksistä lienee ollut vahvempi, jolloin kynnys niiden tekemisen on ollut korkeampi. Myös alueen köyhyydellä on voinut olla vaikutusta rikosten määrään, eritoten kun moni yhdistää rikosten aiheutuneen nimenomaan koetusta nälästä.

⁷² KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Vallinmäki.

⁷³ KA, EPOK:n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 – 1868), Piirilä.

⁷⁴ Koskivirta 2014, p. 96.

⁷⁵ Koskivirta 2014, p. 92. Viipurin hovioikeuteen vietiin muita Suomen alueita harvemmin vakavia rikoksia, kuten murhia.

Pohjalainen muistitieto sisältää yhden erikoisen maininnan : Jalasjärvellä suuren rikollisuuden syynä nähtiin laiskanpuoleinen nimismies, jonka leväperäinen työnteko johti rikollisuuden rehottamiseen vielä vuosia nälkävuosien jälkeenkin⁷⁶.

4.3 Kuolema

Kuolleiden määrä nousi eräiden muistikuvien mukaan harvinaisen suuriin lukemiin. Useammalla pohjanmaalaisella paikkakunnalla mainitaan ruumiita haudatun sunnuntaisin useita kymmeniä kerralla. Ruumiita sanotaan jopa pilkotun, jotta niitä saatiin mahtumaan useampi samaan hautaan⁷⁷. Arkkuja ei aina ehditty maalata⁷⁸. Jalasjärvellä kahden nälkävuoden, 1867–1868, uhrien määräksi mainitaan yli 1000 henkeä⁷⁹, mikä on pienessä pitäjässä ollut iso prosentti koko väestöstä. Näin tarkkojen lukujen löytyminen hiukan kyseenalaistaa onko kyseessä muistitieto, mutta voihan taustalla olla vain halu konkretisoida kuolleiden suurta lukumäärää sellaisille jotka eivät ole itse aikaa läpi eläneet. Myös Lehtimäellä kerrotaan kuolleisuuden nousseen vuonna 1868 moninkertaiseksi tavalliseen vuoteen verrattuna⁸⁰.

Viipurin aineistossa poikkeavat hautaustavat esiintyvät harvakseltaan. Antreasta kerrotaan, että tuntemattomiksi jääneet ruumiit haudattiin ilman siunaamista⁸¹. Pohjanmaalaisessa aineistossa poikkeukset hautausjärjestelyissä esiintyvät pakon sanelemana tapana toimia, mutta Antrean esimerkki tuntuu heijastelevan enemmän vallinnutta tapaa suhtautua kerjäläisiin. Jos siunaamatta jättäminen olisi johtunut ruumiiden suuresta määrästä, olisivat siunaamatta jääneet

⁷⁶ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Risku.

⁷⁷ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Holm nro 4.

⁷⁸ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Nikkinen.

⁷⁹ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Risku.

Kuolleita mainitaan vuonna 1867 olleen 257 henkeä ja määrä nousi seuraavana vuonna 757 hengellä. Yhteensä nälkävuosien aikana olisi näiden muistikuvien mukaan kuollut siis 1 114 henkeä.

⁸⁰ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Vallinmäki. "1863 kuoli 30 henkeä 1864 - | - 29 - | - 1865 - | - 32 - | - 1866 - | - 47 - | - 1867 - | - 40 - | - 1868 - | - 140 - | -".

⁸¹ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Kostiainen.

todennäköisesti muutkin kuin nimettömiksi jääneet, paikkakunnan ulkopuolelta tulleet vainajat.

Kuolleisuus ei selity kummassakaan aineistossa pelkästään yhdellä yksittäisellä tekijällä. Kuten edellisessä alaluvussa todettiin, kulkutauteja liikkui useita. Erityisesti Pohjanmaalla ihmisten muistetaan olleen apaattisia ja paisuneita, mikä kertoo jo pitkälle edenneestä aliravitsemuksesta. Muistitiedon mukaan moni tulikin tällaisessa nälkiintymisen vaiheessa syöneensä itsensä vahingossa hengiltä. Ihmisen keho ei aliravittuna pysty käsittelemään kunnollisen ravinnon aiheuttamaa fosfaattien kohonnutta määrää veressä, joten liialliseen syömiseen voi todellakin kuolla⁸². Koska Pohjanmaalla muistetaan useammin vakavan aliravitsemuksen piirteitä väestössä, on siellä itsensä hengiltä syöminen ollut myös Viipuria todennäköisempää.

Pohjanmaalla todetaan varsinaisia nälkäkuolemia olleen vähän suhteessa muihin kuolinsyihin, mutta niitä kyllä muistetaan tapahtuneen: Koivulahdessa mainitaan puolet koko kylän perheistä kuolleen nälkään satojen tuhouduttua totaalisesti. Tässä tapauksessa mainitaan myös maantieteellisillä seikoilla olleen osansa suureen kuolleisuuteen: saareen oli huonot kulkuyhteydet, eikä lisäravintoa ollut sen vuoksi juuri saatavilla.⁸³ Viipurissa suurin osa kuolemantapauksista laitettiin vaikean tautitilanteen piikkiin. Tappavat tautiepidemiat olivat normaalivuosiinkin varsinkin Viipurin kaupungin riesa suuren liikennemäärän vuoksi⁸⁴. Tämä voi selittää sitä, miksei suurteen kuolleisuuteen kiinnitetty sen enempää huomiota ja nälän merkitys selittäjänä on Pohjanmaata vähäisempi. Paikallisten arkikokemus on todennäköisesti tukenut logiikkaa, jonka mukaan epähygienisissä oloissa eläneet kerjäläiset menehtyivät nimenomaan epidemioiden seurauksena.

Jos joku kuolikin nälkään tai sen aiheuttamiin komplikaatioihin Viipurin läänissä, oli hän paikkakuntalaisten muistelmissa pääsääntöisesti tuntematon kerjäläinen tai kuolema liitettiin hoilolaitosten toimintaan. Kuolleita kerjäläisiä

⁸² Voutilainen 2017, p. 53.

⁸³ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Fantdahl.

⁸⁴ Hämynen 2014, p. 156.

muistellaan jopa kerätyn teiden varsilta Vanamon luostarin hautausmaalle ⁸⁵ . Pohjanmaalaisessa aineistossa osattiin useissa nimetä, kuka ainakin oli menehtynyt nälkään ja osa vastaajista mainitsee omien sukulaistensa kokeneen varsinaisen nälkäkuoleman. Tavallinen kansa tosin tiesi todennäköisesti harvoin ihmisten lopullista kuolinsyytä, ja muistitiedossakin painottuvat nimenomaan huhupuheet tai oma kokemus kuolinsyistä tai kuolleiden määrästä tai henkilöllisyydestä puhuttaessa. Ihmisen voitiin sanoa kuolleen esimerkiksi huonoon ruokaan, jos hänen nähtiin syövän ja kuolevan pian tämän jälkeen.

⁸⁵ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Sihvonen.

5 REAKTIOT KRIISIIN

Nälkätilanteen eskaloituessa varsinaiseksi kriisiksi vaihtelivat reaktiot niin yksilöiden kuin erilaisten rakenteellisten instituuttienkin välillä. Jossain ryhdyttiin heti toimeen suurempien tuhojen estämiseksi, kun toisaalla taas tunnuttiin lähinnä lamaantuvan uhkan edessä. Tässä luvussa käsitellään ensin erilaisia hätäaputoimia, joita saattoivat järjestää niin kirkko kuin yksityisetkin, ja niiden alueellista vaihtelua.

Erilaisia hätäaputoimenpiteitä mainitaan aineistossa useampia. Aiemmassa tutkimuksessa mainitaan hallituksen toimeenpanemina virallisina hätäaputoimina jäkäläleivän valmistukseen kouluttaminen⁸⁶ sekä käsitöiden teettäminen⁸⁷, ja nämä mainitaan myös muistitiedossa monessa kohtaa. Ne eivät kuitenkaan muistitiedossa esiinny yhtä suurella roolilla kuin mitä kirjallisuus voisi antaa olettaa, vaan aineistoissa korostuvat usein muut hätäavun muodot.

Nälänhädän aikaisessa Suomessa vallitsi ajatusmaailma, jonka mukaan mitään ei saanut ilmaiseksi. Hätää kärsivien tuli tehdä työtä ruokansa eteen.⁸⁸ Suurin osa käsitellyistä kunnista järjestikin erilaisia hätäaputoimia, joista palkaksi sai yleensä sukupuolen - ja lasten tapauksessa iän - mukaan määritellyn annoksen jauhoja. Yleisiä kuntien ja kruunun järjestämiä töitä olivat ojankaivuu ja teiden sekä rautateiden rakennus. Pohjanmaalla oma erikoisuutensa oli nevojen ja muiden soisten alueiden

⁸⁶ Häkkinen 1991, p. 104.

⁸⁷ Häkkinen 1991, p. 149.

⁸⁸ Häkkinen 1991, p. 129.

kuivattaminen, minkä taustalla saattaa olla yrityksen vähentää hallowien määrää laakealla alueella.

Erilaisia hoitoloita, ruokaloita ja sairaaloita perustettiin useisiin kuntiin. Viipurin alueella näitä tosin mainitaan olleen lähinnä kaupungeissa, siinä missä pohjalainen muistitieto mainitsee niitä olleen jopa useita saman kunnan alueella. Näitä laitoksia ei tosin nähty yksiselitteisesti hyvänä ratkaisuna. Erityisesti Viipurin hoitola sai alueella asuvien keskuudessa huonon maineen: ihmisten muistoissa korostuu lähinnä suuri kuolleisuus, jonka syynä osa piti hoitolan tarjoamaa, ihmisille sopimatonta ravintoa.

« Kalkkia käytettiin ainoastaan syöttöpaikoissa. Sitä leipää annettiin etupäässä niille henkilöille, jotka olivat vierailta paikkakunnilta. Kertoja sanoi kerran antaneen sellaista leipää varikselle, joka kuoli sen syötyään. »⁸⁹

Näin muistelivat pari jaakkimalaista. Sitaatti myös osaltaan vahvistaa jo aikaisemmin luotua vaikutelmaa siitä, että Viipurin alueella muualta tulleisiin ei aina suhtauduttu kovinkaan suopeasti. Huonoin leipä mainitaan annetun juuri heille.

Pohjanmaalaisessa muistitiedossa mainitaan myös « kopukoihin », eräänlaisiin hoitoloihin, joutumista pelätyn kovin. Viipurilaisessa materiaalissa tuodaan ilmi miten työntekijöitä oli vaikea saada hoitoloihin lähinnä tautien pelon vuoksi. Pohjanmaalaisella Jalasjärvellä tämä oli ratkaistu määräämällä kaikki pystyvät yhteisön jäsenet osallistumaan hoitoloiden ylläpitoon tavalla tai toisella⁹⁰. Pohjalainen muistitieto sisälsi myös muita samankaltaisia ratkaisuja. Tautitilannetta taas pyrittiin helpottamaan jakamalla kerjäläisiä ja sairaita asumaan ja ruokailemaan useampiin pieniin yksiköihin, ja tämän mainitaan jossain määrin myös toimineen. Kopukoiden ja muiden hoitoloiden suurta kuolleisuutta saattaakin selittää muistitiedon mukaan myös se, että äärimmäisen välttelyn vuoksi niihin saavuttiin vasta pakon sanelemassa tilanteessa, valmiiksi jo kuoleman kielissä ollessa, jolloin apu ei enää juurikaan auttanut.

⁸⁹ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Sihvonen.

⁹⁰ KA, EPOK:n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 – 1868), Saarnro 1. Täällä mainitussa esimerkissä jokainen talo ruokki hoitolan asukkeja omalla vuorollaan.

Niin hätäaputoissa kuin hoitoloissakin muisteltiin esiintyneen väärinkäytöksiä, vaikkakin harvoin. Virroilla kerrotaan epäillyn, että hätäaputoita järjestäneet isännät olisivat ottaneet palkaksi tarkoitetut jauhot omaan käyttöönsä⁹¹. Sakkolassa mainitaan varakkaiden talollisten yrittäneen hyötyä tilanteesta maksamalla työntekijöidensä palkan rahan sijasta ruokana henkeä kohti, jolloin työntekijöiden lapset joutuivat kerjuulle jäädessään vaille ravintoa⁹². Alajärvellä talollisten kerrotaan potkineen viimeisetkin työntekijänsä pois ruoan loppumisen pelossa. Tämän lausunut muistelee tosin myös näillä varakkaammilla olleen tiukkaa, joten tahallisena toimintana hän tuskin on tilannetta pitänyt.⁹³ Laihialla suhtautuminen on ollut jyrkempää : eräiden kopukoiden isäntäväkien kerrotaan käyttäneen avustusjauhot omiin tarkoituksiinsa, ja tästä hyvästä heidän loppuelämänsä olivat hyvinkin tuskaiset ja onnettomat⁹⁴. Kriisitilanteessa koettu epätoivo voi saada ihmiset joko käyttämään tilannetta hyväkseen selvittääkseen itse hengissä tai vaihtoehtoisesti ajattelemaan, että hänen kokemansa paha on muiden hänelle tahallisesti aiheuttamaa. Jää arvailujen varaan, kumpi on ollut kyseessä esiin tulleissa väärinkäytösmuisteluissa.

Kaikki kunnat eivät muistitiedon mukaan ottaneet osaa hätäaputoihin, ja näitä kuntia on enemmän viipurilaisessa kuin pohjalaisessa muistitiedossa. Viipurilaisista vastauksista lähes puolet toteaa, ettei kunta järjestänyt hätäapua. Kaikki eivät tosin kokeneet sille olleen tarvettakaan, mutta osa sanoo toimenpiteiden kanssa viivytellyn tai että ne lakkautettiin heti kun tuli tilaisuus. Osassa näitä kuntia mainitaan apua saadun kuitenkin valtiolta, kirkolta tai varakkaammilta yksityisiltä. Juuri missään ei muisteta, että olisi jouduttu pärjäämään täysin ilman apua. Ainoa tällainen muistelu sijoittuu Viipurin pitäjään, jossa talollinen muistelee myös satojen olleen huonot eikä kerjäläisiäkään autettu, vaan heidät ajettiin takaisin kotipaikkakunnilleen, koska ei ollut apua, jota antaa.⁹⁵ Ilman yksityisten ja kirkkojen panostusta näitä vastauksia olisi

⁹¹ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Holm nro 4.

⁹² KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867-1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Kekki.

⁹³ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Gummerus.

⁹⁴ KA, EPOK:-n arkisto, II:12, Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 - 1868), Jyrkänne.

⁹⁵ KA, SHS:-n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867-1868 katovuosien oloista, Viipurin lääni, Pärssinen.

tosin useampia. Nimenomaan vapaaehtoisesti annettu apu näyttää korostuneen paikoissa, joissa mikään virallinen taho ei ottanut reagoidakseen. Pappien aktiivisuus nousee esiin niin Pohjanmaalla kuin Viipurissakin.

Pohjanmaalainen erikoisuus näyttää olleen lähikuntien välinen yhteistyö, mistä löytyy maininta myös tutkimuskirjallisuudesta jo aikaisemmilta vuosilta⁹⁶. Siinä missä normaalivuonna pyrittiin parantamaan alueen liikenneyhteyksiä yhteistyön voimin, mainitaan Koivulahdessa muita seurakuntia avustetun jopa oman hyvinvoinnin uhalla⁹⁷.

⁹⁶ Ranta 1988, p. 431.

⁹⁷ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, Vaasan lääni, Åkerblom.

6 SYYT NÄLÄNHÄDÄN TAKANA

Juuri kummallakaan alueella nälästä ei syytetä muita kuin ilmastollisia tekijöitä. Pitkä kevät ja aikaiset hallat, Pohjanmaalla myös tulvat, veivät satoja. Pohjanmaalla hätää syvensivät useat peräkkäiset katovuodet, Viipurin alueen ongelmana taas oli kunnan asukkaiden välinen taloudellinen epätasa-arvo ja huonommin toimeentulevien yksityisten velkaantuminen. Eräs viipurilainen muisteli, että paikkakuntalaisten näkemä nälänhätä johtui korkealle vedetyistä ruoanhinnoista, mutta hän on Viipurin läänin ainoa näin todennut vastaaja. Viipurissa osa vastaajista kiisti nälänhätää alueella olleenkaan.

Sen sijaan nälän sivuilmiöt, kuten kuolleisuus ja rikollisuus, eivät selity pelkällä säällä. Pohjalaisissa vastauksissa huonot liikenneyhteydet mainitaan yhtenä kuolleisuuden syynä, kun minkäänlaista apua ei saatu paikan päälle. Viipurilaisissa vastauksissa tuodaan useasti ilmi kuntien haluttomuus tehdä mitään eskaloituvan tilanteen eteen, ja hätäapua järjestettiin joko liian myöhään tai se lopetettiin liian aikaisin. Myös järjestetyt toimet saatettiin nähdä vain kurjuuden lisääjinä: erityisesti Viipurin hoitolaa pidettiin kuoleman kehtona, jonne kerran jouduttuaan ei tullut elävänä takaisin. Rikollisuus selitettiin Pohjanmaalla usein nälällä, eli sitä ei nähty yksilön vikana. Viipurissa rikoksia muistettiin olleen harvemmin, mutta osan mielestä ihmiset eivät osaa enää sisällissodan aikana käyttäytyä yhtä hyvin kuin ennen vanhaan.

Sekä Viipurin että Pohjanmaan muistikuvissa yksilö itse nähdään joissain tapauksissa syynä omaan kuolemaansa tai köyhyyteensä. Pohjanmaalaisissa muistikuvissa erityisesti hyvin pahasti nälkiintyneet eivät malttaneet syödä tarpeeksi hitaasti,

vaan he ahmivat kehonsa fosfaattien kohoamisesta aiheutuvaan myrkytystilaan. Vaikka viipurilainen muistitieto toteaakin kerjäläisiä kohdellun ystävällisesti, heille annettiin huonompaa leipää kuin kunnan omille asukkaille, heidät haudattiin poikkeavasti ja ilman munkkien toimintaa heidät olisi saatettu jättää jopa teiden varsille lojumaan. Kiertelemään lähteminen näyttää siis olleen tietynlainen oikeutus poikkeavalle kohtelulle. Myös Pohjanmaalla väärin tehneiden kerrotaan eläneen loppuelämänsä onnettomina, mikä painottaa yksilön vastuuta teoistaan ja näiden seurauksista.

Kirkkoa ja seurakuntia syytetään harvemmin, ja niiden rooli auttajina on suuri kummallakin alueella. Yksityisten vapaaehtoisesti harjoittama apu korostuu alueilla, joilla yksikään virallinen taho ei hätään reagoanut.

Nälkävuosimuistelu on siis varsin monitahoista eikä se ole yhtenäistä edes saman alueen sisällä. Jokainen muistaa tapahtumat eri tavalla, vaikka syitä poikkeaville muistikuville onkin mahdollista yrittää etsiä muun muassa ihmisen niin elinympäristöstä kuin muisteluhetken tapahtumistakin.

LÄHTEET

Alkuperäislähteet:

- Kansallisarkisto, Etelä-Pohjanmaan suomalaisen kotiseutuyhdistys ry:n arkisto, II:12
Asiakirjoja ynnä muistitietoa nälkävuosilta (1867 – 1868).
Kansallisarkisto, Suomen historiallisen seuran kokoelmat, Nälkävuositoimikunta,
Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista.

Kirjalliset lähteet:

- Einonen Piia & Voutilainen Miikka (2020). *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*. Tampere : Kustannusosakeyhtiö Vastapaino.
- Hemminki Tiina, Luttinen Jaana & Uotila Merja (2020). Suomen sodan jäljet ja jälleenrakennuksen edellytykset. Teoksessa P.E. & M.V., *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (67-96). Tampere : Kustannusosakeyhtiö Vastapaino.
- Häkkinen Antti (1991). ”Kuolema tulee jäkäläleiwästä” – Hätäravinto, jäkäläleipävalistus ja sen vastaanotto. Teoksessa A.H., V.I., K.P., & H.S., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (91–113). Porvoo – Helsinki – Juva : Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Häkkinen Antti (1991). ”Pernaan Lapuan tie tehtiin jauhonaaloolla nälkävuosina” – Hätäaputyöt: epäonnistuiko valtiovalta? Teoksessa A.H., V.I., K.P. & H.S., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (129–157). Porvoo – Helsinki – Juva : Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hämynen Tapio (2014). Viipurin läänin väestönkehitys autonomian ajalla. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa* (144–183). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Ikonen Vappu (1991). Kaksi 1800-luvun nälkäkriisiä – Suomi ja Irlanti. Teoksessa A.H., I.V., K.P. & H.S., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (273–282). Porvoo – Helsinki – Juva : Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Karonen Petri (2013). Jaetun alueen talouselämä. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika* (68-107). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Kaukiainen Yrjö (2013). Maalaiskylien elämän aineelliset puitteet. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika* (223-245). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.

- Kaukiainen Yrjö (2014). Viipurin lääni palaa Suomeen – Suomi tulee Viipurin lääniiin. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa* (12–35). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Knapas Rainer (2013). Kaupunkirakentaminen, kartanot ja kirkot. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika (370–393)*. Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Knapas Rainer & Paaskoski Jyrki (2013). Kirkollinen elämä. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika (62–67)*. Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Koskivirta Anu (2014). Oikeudenhoito ja käräjäintikulttuuri. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa* (66–102). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Matikainen Olli (2014). Luterilainen kirkko Viipurin läänissä 1812 – 1918. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa* (103–126). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Ó Grada Cormac (1992). "For Irishmen to Forget?" Recent Research on The Great Irish Famine. Teoksessa A.H., *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present* (17–52). Helsinki : Suomen Historiallinen Seura.
- Paaskoski Jyrki (2013). Elisabet I:n uudistukset. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia. Vanhan Suomen aika (120–142)*. Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.
- Pitkänen Kari (1991). Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva. Teoksessa A.H., V.I., K.P. & H.S., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (36–80). Porvoo – Helsinki – Juva : Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Ranta Raimo (1988). Talouselämä, asutus ja väestö Etelä-Pohjanmaalla 1809–1917. Teoksessa M-L.H., R.K., E.K. & R.R., *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* (425–959). Vaasa : Etelä-Pohjanmaan Maakuntaliitto.
- Turpeinen Oiva (1986). *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*. Helsinki : Suomen Historiallinen Seura.
- Turunen Riina (2020). Tehdasteollisuus Suomen sodan molemmin puolin. Teoksessa P.E. & M.V, *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (207–234). Tampere : Kustannusosakeyhtiö Vastapaino.
- Virrankoski Pentti (1997). *Pohjanlahden ja Suomenselän kansaa. Kahdeksan vuosisataa Keski-Pohjanmaan historiaa*. Kokkola : Keskipohjanmaa-säätiö.
- Voutilainen Miikka (2016). *Poverty, inequality and the Finnish 1860's Famine*. Jyväskylä : Jyväskylän yliopisto.
- Voutilainen Miikka (2017). *Nälän vuodet : nälänhätien historia*. Keuruu : Atena Kustannus.
- Wolff Charlotta (2014). Kauppa, teollisuus ja liikenne. Teoksessa Y.K., R.M. & J.N., *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa* (249–289). Keuruu : Otavan Kirjapaino Oy.

LIITTEET

LIITE 1: SUOMEN HISTORIALLISEN SEURAN "TIEDUSTELU 1867-1868 KATOVUOSIEN OLOISTA" -LOMAKKEEN KYSYMYKSET

1. Mitä tiedetään sääseikoista ja vuodentakulusta 1960-luvulla? (Lumen ja jään tulosta ja lähdestä, lehden puhkeamisesta, kylvöajoista, halloista, vuodentakulusta, toimeentakulusta y. m.).
Onko kukaan paikkakunnalla ehkä tehnyt näistä asioista samanaikaisia muistiinpanoja? (Jos niitä on, missä ja kenellä niitä on ja saadaanko ne jäljennettäviksi).
2. Erityisesti kysytään näitä tietoja v:lta 1867. (Merkitään muisteloita niistä).
3. Millainen oli vuodentakulo 1867? (Erikseen viljasta, kustakin lajista, tattarista, perunoista, nauriista, rehuista; oliko marjoja, sieniä tai muita ja koottiinko niitä talven varaksi?).
4. Millainen oli taloudellinen tila paikkakunnalla 1866-67 ennen katoa?
Mitä tiedetään yksityisten varallisuusseikoista, jyvävareista ja mitä yhteisistä varastoista ja veloista?
5. Mitä ylimääräisiä avustustoimenpiteitä pantiin vireille talvella 1867?
6. Koska kunnallishallinto uuden kunnallisasetuksen mukaan järjestettiin? Mitä kuntia oli samassa kunnallishallinnossa? Oliko yhteishallinto voimassa kaikissa asioissa, vai oliko esim. vaivahoito seurakunnittain järjestelty? Kutka johtivat kunnallishallintoa. (Kuntakokouksen esimies ja varaesimies, kunnallislautakunnan puheenjohtaja ja varapuheenjohtaja, muita mainittavia "kunnanmiehiä")
Ovatko pöytäkirjat ja muu arkisto säilyneet?
7. Millainen oli elinkeinojen tila paikkakunnalla noina aikoina? (Maanviljelyksen, karjanhoidon, tervanpolton, käsitöiden, metsästyksen, kalastuksen y. m. Mikäli voidaan saada, kootaan sekä tekotaidon ja -tavan että talouden puolta valaisevia tietoja).
8. Mitä tietoja on niiden toimeentakulusta 1867-68, jotka itse auttoivat itseänsä? (Koetetaan saada vanhoilta talonhaltijoilta y. m. mahdollisimman asiallisia kertomuksia yksityisten talojen, torppien ja myöskin herraskotien oloista, mitä ruoka-aineiksi käytettiin, miten valmistettiin, miten avustettiin puutteessa olevia y. m. s.)
Kuinka yleisesti arvioidaan käytetyn hätäleipää? Mistä aineksista hätäleipää valmistettiin? (Miten valmistettiin pottua ja muita, hätäleipäaineiksi ja miten leipä leivottiin ja paistettiin?)
Mitä muita poikkeuksia tehtiin entisistä ravinto-oloista?
Mitä muistetaan joulunvietosta 1867?

9. Koska ja kenen toimesta ryhdyttiin yhteisiin avustustoimenpiteisiin 1867–68?
Syntyikö avustamistoimenpiteitä varten uusia järjestöjä? (Naisyhtiöitä, käsityöseuroja y. m.)
10. Säädettiinkö ylimääräistä verotusta ja millaista? Keneltä perittiin? Saatiinko lainaa tahi avustusta vaivashoitoa varten? (Valtioilta, apurahastoista y. m.) Saatiinko lahjoituksia puutteen torjumiseksi? Keneltä ja suuriako?
11. Pantiinko toimeen yleisiä hätäaputoita? Mitä? Ryhtyivätkö yksityiset talolliset teettämään töitä avustaaksensa tarvitsevia?
12. Millaisia olivat kunnan toimenpiteet puutteen torjumiseksi? (Hoitolat, ruokalat, sairaalat y. m. s.)
Mitä hätäleipä-aineita niihin hankittiin? Miten niitä valmistettiin?
13. Kuinka järjestettiin hoitolat? Kuka niitä johti? Mitä tiedetään niissä vallinneista oloista?
14. Annettiinko hoitoloissa oleville lapsille erityistä opetusta? Palkattiinko sitä varten opettajia?
15. Pysyivätkö köyhät paikkakunnalla, vai lähtivätkö kiertelemään? Mihin päin yleensä kulkivat? Mitä tietoja on muille paikkakunnille kulkeutuneista?
16. Tuliko paikkakunnalle muualta kerjäläisiä? Mistä enimmäkseen? Miten niitä kohdeltiin?
17. Muistetaanko, että nälkä ja ahdinko olisivat painaneet erityisiä merkkejä ihmisten ulkonäköön tai luonteeseen? Muistaako kukaan rippikoulunkäyntiä 1868, oliko silloin nuorisossa ja sen oloissa mitään erikoista? Löyhtyikö yleensä rehellisyyden- ja siveudentunto näinä vuosina?
18. Mihin valtaan taudit ja kuolevaisuus pääsivät? Onko tietoa, kuoliko ihmisiä suorastaan nälkään? Mitä tietoja on kulkutaudeista (rokosta, punataudista, lavantaudista, ("lämpimästä taudista") y. m.) ja muusta sairaudesta sekä syöpäläisten tarttumisesta? Ryhdyttiinkö valtion tahi kunnan puolesta mihinkään toimiin kulkutautien torjumiseksi? (toimitettiin pappilaan tahi muuhun paikkaan lääkkeitä, minkälaisia, kuka niitä hoiti y. m. s.)
Laitettiin erityinen hautausmaa kuolleita köyhiä varten?
19. Koska yleiset hätäaputoimet lakkasivat?
20. Millainen oli vuodentulo v. 1868 ja seuraavina vuosina?
21. Ryhdyttiinkö nälkävuosina toimenpiteisiin hädän torjumiseksi vastaisina aikoina?
22. Mitä katsotaan katovuoden vaikuttaneen paikkakunnan olojen myöhempään kehitykseen?
23. Mitä katovuoden tuottamia erikoisia ihmiskohtaloita muistetaan?⁹⁸

⁹⁸ KA, SHS:n kokoelmat, NVTk, Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista, kyselylomake.